

УДК 378.147:17.022

Постоева О. Г.

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємництва та менеджменту ННІМП ДЗВО «Університет менеджменту освіти», м. Київ

Корнійчук Р. А.

здобувач вищої освіти групи ПВШ-17-Х1 ННІМП ДЗВО «Університет менеджменту освіти», м. Київ

ПРО ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. У статті розкрито аспекти духовного-морального виховання студентської молоді. Визначено сутність поняття «моральний розвиток особистості», розглянуто морально-духовні ціннісні орієнтації, охарактеризовано особливості реалізації основних завдань із формування духовно-моральної особистості студента в позаурочній роботі.

Ключові слова: духовно-моральне виховання, особистість, ціннісне ставлення, позаурочна робота, моральна відповідальність, вищий навчальний заклад.

О ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В статье раскрыты аспекты духовно-морального воспитания студенческой молодежи. Установлено сущность понятия «моральное развитие личности», рассмотрено духовно-моральные ценностные ориентации, охарактеризованно особенности реализации основных заданий из формирования духовно-моральной личности студента во внеурочной работе.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, личность, ценностное отношение, внеурочная работа, моральная ответственность, высшее

учебное заведение.

ABOUT THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENT YOUTH

Annotation. The aspect of spiritually-moral education of the student's youth. It deals with the moral development of the personality and moral and spiritual value orientations, are described of the peculiarities of the realization of the main tasks of the formation of spiritually-moral personality of the student in the process of extra-curricular work of the educational institution.

Key words: spiritually-moral education, personality, value formation of personality, extra-curricular work, moral responsibility, educational institution, moral responsibility.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема формування духовно-моральних цінностей юного покоління в державі в час її інтеграції до загальноєвропейського співтовариства є актуальною. На студентську молодь дедалі більш очевидним є вплив молодіжної субкультури, відірваної від загальнолюдських духовно-моральних цінностей, багатовікової спадщини українського народу. Саме це спонукає сучасних педагогів формувати в студентів духовно-моральні цінності у процесі становлення кожного з них як особистості. На необхідності звернення до виховного досвіду народу, його моралі наголошено в державних програмах «Освіта (Україна XXI століття)», «Діти України», Концепції національного виховання, Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти, Концепції сучасного українського виховання, у «Національній доктрині розвитку освіти, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян».

Безперечно, духовно-моральний розвиток студентської молоді належить до національних інтересів нашої держави. Завдання педагогічних колективів

ВНЗ – навчити студента взаємодіяти на основі моральних цінностей у гармонії з іншими людьми, собою, світом навколо себе. Така модель освіти має сприяти створенню умов для особистісного розвитку, самореалізації людини. За сучасних умов роль ВНЗ у формуванні ціннісно-орієнтованої, морально-духовної особистості є важливою. Студентська молодь на основі позитивних і негативних проявів повинна вміти визначати діяльнісно-поведінковий рівень свого розвитку. Сьогодення характеризується дефіцитом особистісних духовно-моральних цінностей молоді, тому порушена проблема потребує негайного вирішення.

Метою статті є визначення й обґрунтування проблем удосконалення формування духовно-моральних цінностей студентської молоді в сучасному ЗВО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження духовно-морального виховання здійснювали філософи, психологи і педагоги, безпосередньо чи опосередковано розкриваючи різноманітні аспекти формування духовно-моральних цінностей студентської молоді.

Розроблення зазначеної проблеми базуються на положеннях філософського вчення про цінності О. Дробницького, А. Здравомислова, М. Каган, П. Матвеева; психологічні основи формування духовно-моральних цінностей студентської молоді розкриваються у працях І. Беха, М. Боришевського, С. Бубнова, О. Власенко, П. Ігнатенко, В. Москальця, В. Ядова; духовний розвиток особистості є предметом досліджень у вітчизняній педагогіці та психології у працях І. Беха, М. Бердяєва, М. Боришевського, Л. Виготського, І. Зязюна, М. Савчина, Е. Помиткіна, С. Яремчука, С. Ярмусь та інших авторів; питання виховання моральної відповідальності студентів розглядалося в дослідженнях А. Петровського, М. Ярошевського, М. Савчина, Р. Лазарус.

Виклад основного матеріалу дослідження. Педагогічна наука розглядає проблему духовно-морального виховання студентської молоді як одну з

провідних, адже те, як людина визначає цінності, усвідомлює свою сутність, істотно впливає на всю її життєдіяльність.

Проблема духовно-морального виховання є ієрархічною, що містить абсолютний, громадянський, родинний та особистий рівні, і визначається відношенням людини до свого Творця, до інших людей і до самої себе. Для України, що перебуває в умовах духовного і морального відродження, найважливішими завданнями є гармонійний розвиток душевних і фізичних сил молоді.

Аналіз наукових джерел засвідчує наявність доволі великої різноманітності теоретичних уявлень про духовність, мораль, моральне виховання. Розглядаючи наукові праці філософів, психологів, педагогів зустрічаємо різні трактування поняття духовності. Так, у трактуванні М. Бердяєва [3] духовність – це найвища якість, цінність, найвище досягнення самої людини, оскільки найвища мета – не економічна, не соціальна, а духовна.

Е. Помиткін визначає духовність як «специфічно людську рису, що виявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинених інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [9,], а І. Бех [2] зазначає, що духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства.

С. Ярмчук [20] пов'язує духовність із працею, спрямованою до саморозвитку, що допомагає людині стати Людиною і зберігає її людяність.

На думку С. Ярмусь [21], до духовності входить свідомо активність людського духу, яка підносить людину до ідеалу добра, – до того, що її облагороджує.

О.Вишневецький [6] вважає духовність найвищим щаблем абсолютних цінностей, пов'язує її зі шляхом людини до Бога, її зорієнтованістю до дотримання в житті Божих заповідей.

Духовність, за А. Богуш [4],-своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що виявляється в позитивній поведінці й

діяльності людини та характеризує цілісність її як особистості.

Отже, враховуючи думки вчених, відзначаємо, що духовність-це моральна культура людства, а відродження духовності пов'язане із формуванням духовного і тілесного життя молоді на основі абсолютних цінностей, якими наповнена християнська культура. А ґрунтується духовно-моральне виховання на універсальному моральному законі людства-десяти Заповідях Божих, і двох головних заповідях Любові.

Досвід багатьох країн світу переконливо показує, що запорукою процвітання будь-якої нації є її здорова духовна сфера, бо висока духовність формує людину. Позбавлення народу його духовності призводить до поширення зневіри, бездуховності, аморальності, зростання злочинності, підлості та підступності, ненависті.

Проблеми духовності людини й суспільства завжди були і є в центрі філософських проблем. Це цілком закономірно. У практиці поняття “духовний” та “духовність” мають декілька тлумачень, але завжди забувається їх первинне-святе походження-від Бога. Бог є любов. Кожна людина, маючи в собі Бога є джерелом любові для інших. Духовна людина-та, яка вірить, любить і шукає Бога-джерело добра. Чим частіший і міцніший зв'язок людини з Богом, тим багатшою є її душа, тим міцнішим є осердя духовності в людині. Яка душа людини, яке в неї серце, таким є її життєвий шлях, її поведінка. Ось чому ідея Бога повинна бути панівною у людській свідомості, в її душі. Духовне життя людини-це життя її з Богом, зі Святим Письмом, з християнською вірою у безсмертя душі.

Духовність може бути тільки в таких людей, що визнають наявність та безсмертність душі, її залежність від вищої істоти-Господа Бога.

Отже, духовність-гармонійна дія богословських та моральних чеснот в собі, яка спричиняє гідну відповідь людини дарам Божої благодаті та вільною волею йде назустріч Божій волі, прагнучи щоденно наслідувати Ісуса Христа. Духовність-це релігійна або моральна культура душі, тобто, коли людина

відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом. Духовність допомагає молодій людині усвідомити свою гідність і вартість як особи, створеної на образ і подобу Божу, та необхідність переходу від *homo sapiens* (людина розумна) до *homo animus* (людина духовна-носій високоморальних духовних цінностей).

Без духовних потреб, моральності і відповідальності перед ближнім і усім народом, не може набрати одухотвореності і освітньо-виховна діяльність.

В преамбулі Конституції України, прийнятої 28.06.1996р., наголошується на усвідомленні відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями, а тому слід знати, Який є Бог і Його закон, щоб реалізувати цю відповідальність на практиці.

Духовні цінності пов'язані з релігією як зв'язком, так і зустріччю та життя з Богом. І тому молода людина повинна правильно будувати свої відносини з Творцем, вбачаючи у Ньому найвищий сенс свого існування. Кожна людина має природне право на пізнання Бога і Його законів, тому це право не можна обмежувати в будь-якому ЗВО.

Категорія «мораль» трактується як «система цінностей, принципів, норм і правил поведінки та діяльності людей, які регулюють відносини між ними на гуманній основі» [7]. Ідеали й норми моралі створювалися віками в кожного народу, а стверджувалися і вдосконалювалися у практиці поведінки та взаємовідносин. Нині все більше утверджується думка, що особливості різних історичних епох впливали на формування певних моральних уявлень, правил поведінки, виховних ідеалів у моральному становленні особистості.

Поняття «виховання» в педагогічній літературі застосовується в широкому та вузькому значенні. Виховання в широкому значенні трактується як освіта, навчання, процес формування особистості й підготовки її до активної участі у виробничому, суспільному та культурному житті. Формування світогляду, морального обличчя, розвиток смаку, фізичний розвиток – це більш вузьке значення розглядуваної дефініції.

У філософському розумінні моральне виховання – це «виховна діяльність, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок, звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [15].

Із педагогічної точки зору моральне виховання розглядається як цілеспрямований і систематичний вплив на свідомість, почуття й поведінку студентів з метою формування в них моральних якостей, що відповідають вимогам суспільної моралі [5].

Наявні трактування поняття «моральне виховання» науковцями. Так, М.Фіцула вважає, що «моральне виховання – це виховна діяльність, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [16]; І. Гончаренко визначає, що це – “цілеспрямований процес формування моральної свідомості, розвитку морального почуття та навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології” [5]; А. Кузьмінський трактує як “вивчення теоретичних основ моралі, формування моральних уявлень, організація досвіду поведінки й діяльності, які відповідають вимогам моралі нашого суспільства” [7].

Узагальнюючи сутність попередніх думок, доходимо висновку, що моральне виховання – це багатогранний, цілісний системний процес, який забезпечує формування моральної свідомості особистості, її чуттєво-емоційної сфери, гуманного ставлення до навколишньої дійсності, здатностей вибудувати гуманні взаємини з людьми, розуміти та творити добро і красу в житті.

Отже, проаналізувавши думки і трактування сутності та особливостей поняття «моральне виховання», доходимо висновку, що моральне виховання є процесом засвоєння моральних цінностей та ідеалів, оволодіння моральною культурою, формування морального почуття, стійких моральних якостей і навичок моральної поведінки.

У сучасних наукових уявленнях моральне виховання характеризується за допомогою таких понять: «мораль», «моральність», «моральна свідомість», «моральні почуття», «моральні звички», «моральна спрямованість». Розглянемо сутність споріднених понять з тим, щоб ґрунтовно розкрити сутність процесу морального виховання:

— мораль—специфічний тип регуляції відносин між людьми, спрямованої до їх гуманізації на засадах спільного блага;

— моральність - внутрішнє налаштування індивіда діяти відповідно до своєї совісті та свободи, волі;

— моральні почуття – почуття, у яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей і до себе;

— моральна свідомість – якість, що відображає реальні стосунки і регулює моральний аспект діяльності людини;

— моральні звички – стійкі форми поведінки, які є внутрішньою потребою особистості та виявляються в будь-якій ситуації й умовах;

— моральна спрямованість – стійка суспільна позиція особистості, що базується на світоглядній основі мотивів поведінки й виявляється в різних умовах як властивість особистості;

— моральна вихованість – інтегральна якість особистості, що характеризується певним рівнем сформованості морально-ціннісної сфери особистості;

— моральні цінності – вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості до норм загальнолюдської моралі;

Зазвичай, регулятором взаємин молоді в суспільстві є ціннісні орієнтації, виражені в морально-етичних ідеалах, переконаннях, принципах, почуттях, духовних цінностях, що усвідомлені й пережиті особистістю та виконують в студентської молоді орієнтувальну, регулятивну, проектувальну функції. Саме ціннісні орієнтації, на нашу думку, є одним із найважливіших структурних компонентів особистості, оскільки вони утворюють свого роду вісь свідомості

[1], що забезпечує стійкість особистості, наступність певного типу поведінки й діяльності, яка виражається у спрямованості потреб та інтересів.

З'ясовано, що стійка система ціннісних орієнтацій дозволяє людині прожити життя зосереджено і продуктивно. Сформовані цінності й норми поведінки дають можливість людині бути впевненою, розвиватися і критично осмислювати цінності, щоб сформувати ідентичність.

Варто зауважити, що освіта сьогодення характеризується пошуками нових підходів у розв'язанні завдань, зумовлених викликами часу. Провідним завданням сучасних ЗВО є формування гармонійної, духовно багатой та національно свідомої особистості. Практика показує, що у процесі формування розвиненої особистості чільне місце належить духовно-моральному вихованню, у якому представлені моральні еталони почуттів і моральної поведінки людей, які є наставниками. Безперечно, моральну самосвідомість педагога характеризують його честь і гідність. Педагог несе відповідальність за формування людського в людині, саме йому потрібно творити культуру моральних відносин, спілкування, незважаючи на суспільні негаразди. Тому в системі моральних відносин у педагогічному середовищі вагому роль відіграє взаємодія викладача й студентів побудована на взаєморозумінні та взаємоповазі, шанобливому ставленні викладача до традицій колективу, підтримці гідності кожного студента.

Викладач ЗВО повинен формувати в учнів загальнолюдські норми гуманістичної моралі: добро, взаєморозуміння, милосердя, упевненість у можливостях, а також допомагати усвідомити, що моральні цінності становлять основу правопорядку. Проводячи лекції у спілкуванні, організовуючи диспути, дискусії з студентською молоддю педагог повинен сприяти розумінню студентами сутності моралі й моральності, цінностей та ідеалів, етичних норм поведінки українців.

Найважливішими завданнями у духовно-моральному вихованні студентської молоді є: формування розуму; творення на основі розуму та віри

власних ідеалів та чеснот; осягнення стану, в якому: у розумінні молоді людини пануватиме віра і вона керуватиметься чесною мудрістю, що наставляє розум розважно шукати правду; у волі- любов, що керуватиметься чесною справедливістю, що наставляє волю бажати знайдену розумом правду; у почуттях-надію, які керуватимуться чеснотами мужності і здержливості, які керують почуттями у небажаній ситуації і стримують нахили злих почуттів; утвердженням стану, за якого розум, віра і совість управлятимуть всіма порухами волі.

Моральні цінності розглядаємо як різні форми вираження моральних вимог: норм і принципів моралі, моральних ідеалів, понять добра, справедливості, честі, гідності, обов'язку, моральних якостей людини, характеристик вчинків, діяльності та стосунків тощо. Моральні цінності є добром і для людини, яка їх обирає, і для її оточення, на яке цей вибір впливає.

У міжособистих стосунках цінностями є добро і справедливість, що орієнтують на створення умов, за яких забезпечується мир і злагода між людьми, захист людського життя. Добра воля не тільки просвітлюється змістом, в основі якого – вищі цінності, але й стверджує їх у світі, у всіх сферах людського буття [4].

Важливим також є формування ціннісного ставлення особистості студента до суспільства і держави, до себе і людей, до природи, праці та мистецтва, що має виявлятися в особистісному зростанні кожного, становленні громадянина України, здатного виявляти національну гідність, успішно реалізовуватися в соціумі як сім'янин, професіонал, носій культури.

В умовах ЗВО духовно-моральне виховання студентської молоді реалізувати потрібно щоденно, використовуючи різні засоби, форми та методи. Так, К. Ушинський [17] вважав, що кожен народ має свою мету виховання, свій ідеал людини і потребує відтворення цього ідеалу у вихованні. Формувати загальнолюдські форми моралі в душі студента, розбудити в неї сердечність, чуйність, порядність, доброту, людяність закликав В. Сухомлинський [14].

Нині, в умовах формування громадянського суспільства, вагомою є проблема виховання в студентській молоді відповідальності. Відповідальність характеризується здатністю людини об'єктивно сприймати реальність, пов'язувати її з особистими цінностями і поводитися відповідно до цього [10]. Звичайно, відповідальність – це регулятор мотивів поведінки, внутрішній стрижень дисципліни та самодисципліни особистості, який не дає їй змоги розглядати та використовувати свободу як вседозволеність. Моральна відповідальність розглядається як самостійно прийнята особистістю відповідальність, що передбачає виконання норм поведінки в суспільстві, правильне розуміння інших, вияв поваги до них, уміння керувати власними потребами і вчинками [6]. Формування моральної відповідальності особистості передбачає вироблення в неї усвідомленого й неухильного виконання взятих на себе зобов'язань, розумного дотримання прийнятих моральних і правових норм, звітування перед собою, колективом за дії та вчинки.

У процесі виховної роботи в ЗВО в студента потрібно формувати відповідальність стосовно себе і тих, хто поряд, дотримання принципів моралі, правильного й порядного вибору способів досягнення поставленої мети.

Важливе значення в духовно-моральному вихованні студентської молоді має позаурочна робота [16]-різноманітна освітня й виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів студентів на основі різних форм організації навчально-виховної діяльності, серед яких у сучасності вагоме значення мають колективні спільні справи (у них беруть участь усі студенти – обговорюють пропозиції, обирають справи, планують і виконують роботу, несуть відповідальність за результати). Методика колективного творчого виховання розроблена та апробована І. Івановим [19] з метою створення студентського колективу в середовищі, яке сприяє становлення особистості. Згуртування такого колективу вимірюється здобутками особистості – моральними і творчими, – мотивами і вчинками, цінностями й цілями, інтересами та потребами, ідеалами й самооцінкою.

Як свідчить досвід роботи з студентською молоддю, ефективними в морально-духовному вихованні є диспути, дискусії, дебати, що спонукає конструктивно сприймати минуле й сучасне, відстоювати свої погляди та судження, захищати власну та поважати альтернативну точку зору, ставити запитання й відповідати, адекватно оцінювати ситуацію і приймати швидке рішення, формувати культуру поведінки та спілкування, ціннісне ставлення до себе та опонентів. Дискусії та дебати можна проводити з таких тем: «Права, свободи і обов'язки людини та громадянина», «З чого починається дружба і вміння дружити?», «У чому цінність життя?», «Ідеал сучасної молодої людини», «Духовна краса людини», «Любов'ю дорожити вмійте. Що це значить?», «Самореалізація, самоорганізація, самодисципліна, відповідальність – як сформувати ці якості?», «Про мету життя і способи її здійснення» та інші.

В умовах навчання особистість лише тоді починає набувати стійких моральних якостей, коли цьому сприяють умови, її становище в колективі, значимість соціальної ролі, яку вона виконує. Уся навчально-виховна система ЗВО повинна мати виховний вплив на становлення моральних відносин, за яких студентська молодь могла пережити задоволення від того, що своєю поведінкою та вчинками приносить радість людям, творить добро, бере відповідальність за результати своєї діяльності, вміє володіти і керувати собою. Водночас студент повинен добре засвоїти моральний досвід людства, прийняти загальнолюдські й національні моральні цінності в особистісні ціннісні орієнтири.

Висновки. Отже, проблема формування в учнівської молоді духовності й моралі на сьогодні надзвичайно важлива і актуальна. Духовно-моральне виховання студентської молоді є цілісним процесом засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки. На формування духовності та моральності особистості значний вплив мають суспільство, сім'я як соціальний інститут та ЗВО.

Провідним завданням ЗВО є розвиток особистості, зокрема й духовно

багатої та національно свідомої. Вагому роль у цьому відіграє позаурочна виховна робота із студентами організована за допомогою таких форм: колективні справи, дискусії, диспути, дебати, інтелектуальні вечори, науково-практичні конференції, проектна діяльність тощо.

Список використаних джерел:

1. Богуш А.М. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні / А.М. Богуш // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : збірник наукових праць. – К., 2000. – Кн.1. – С.18–23.
2. Гончаренко С. Педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
3. Бех І.Д. Цінності як ядро особистості / І.Д.Бех // Цінності освіти і виховання : науково-методичний збірник / за заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 8–11.
4. Бех І.Д. Виховання особистості : Сходження до духовності / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
5. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навчальний посібник / О. Вишневський. – 3-тє вид., доопрац. і доп. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
6. Кузьмінський А.І. Педагогіка : навчальний посібник / А.І.Кузьмінський. – К. : Знання, 2007. – 447 с.
7. Молодиченко В.В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти (філософський аналіз) : монографія / В.В. Молодиченко / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Знання України, 2010. – 384 с.
8. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е.О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
9. Словник-хрестоматія педагогічних понять : навчальний посібник. – Луганськ, 2004 – 272 с.
10. Степанов, О.М. Основи психології і педагогіки : навчальний посібник / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – 2-ге вид., виправ., доп. – К. : Академвидав, 2006. – 520 с.
11. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка : навчальний посібник / М.Г. Стельмахович. – К. : Інститут системних досліджень освіти, 1996. – 288 с.
12. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5 т. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 2. – 670 с.
13. Сухомлинський В.О. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України / В. О. Сухомлинський // Збірник наукових праць Полтавського педагогічного

інституту ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 1999. – Вип.1(5). – (Серія «Педагогічні науки»). – С. 4–13.

14. Філософія : підручник / [Заїченко Г.А., Сагатовський В.М., Кальний І.І. та інші] ; за ред. Г.А.Заїченка та ін. – К. : Вища школа, 1995. – 430 с.

15. Фіцула М.М. Педагогіка : навчальний посібник / М.М. Фіцула. – К., 2005. – 560 с.

16. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори / К.Д. Ушинський. – К. : Рад. школа, 1949. – 418 с.

17. Чорна К.І. Основні пріоритети виховання громадянина-патріота в умовах української державності / К.І.Чорна // Проблеми українського національного виховання : збірник наук. праць / Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2013. – С. 63–73.

18. Яременко Н.В. Дозвіллезнавство : навчальний посібник / Н.В. Яременко. – Фастів : Поліфаст, 2007. – 460 с.

19. Яремчук С.В. Проблема духовності в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів / С.В. Яремчук // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2012. – Т. XIV. – Ч.1. – С. 397–404.

20. Ярмусь С. Досвід віри українця : Вибрані твори / упорядн. А. Колодний / С. Ярмусь. – К. : Світ знань, 2002. – 512 с.

Матеріали подано в авторській редакції